

על גבי קירות המבנים המרובעים. רצפות המבנים עשויות בחלקן מאבן, אך רובן אינן אלא מסלע מיושר, ועליו שכבה דקה של עפר מהודק. כן נתגלו בחדרים השונים ספלולים, מוקדים, ו"אצטבאות"־אבן.

בשטח ב' נחשף מבנה רחב־ידיים, בעל חדרים מרובעים, שצדו האחד פונה אל מעין רחוב צר, המפריד בינו לבין החומה (ציור 1). יסוד ארכיטקטוני נוסף ברוב החדרים הוא עמוד־האבן, העשוי חוליות עגולות. תכניתו הבלתי־רגילה של המבנה וכן חדריו המרובים, שיש להם פתחים בכל צד, נותנים מקום להנחה, שלפנינו בניין ציבורי (לוח טו, 1).

בשטח ג', במקום שציפינו לה, נחשפה גדר־האבן, וצמודים אליה — כמה ממגורות וחדרי־מלאכה (ציור 1). לאור מצב הקירות כאן ברור, שהמתחמים הגדולים שייכים לשלב העליון, המאוחר יותר. מחוץ לגדר, ליד הקטע הגבוה ביותר שלה, נמצא כבשן לכלי־חרס הבנוי אבנים וטין, ובו אחד הכלים שנצרך בו. בערימת־האפר שלידו נתגלו שתי צלמיות בדמות חיות (לוח טז, 1—4).

בשטח ד' נחשף חלק מבניין, שקירו האחד לא היה אלא חלק מגדר־האבן. פתחו פונה אל מחוץ לתחום היישוב. בציר־האורך של הבניין נתגלו שלושה עמודים, ששניים מהם עדיין מתנשאים עד לגובה של כ־80 ס"מ. נתברר, שקיר המתחם הגדול מאוחר למבנה המרובע בעל העמודים (לוח טו, 2).

ה מ צ א

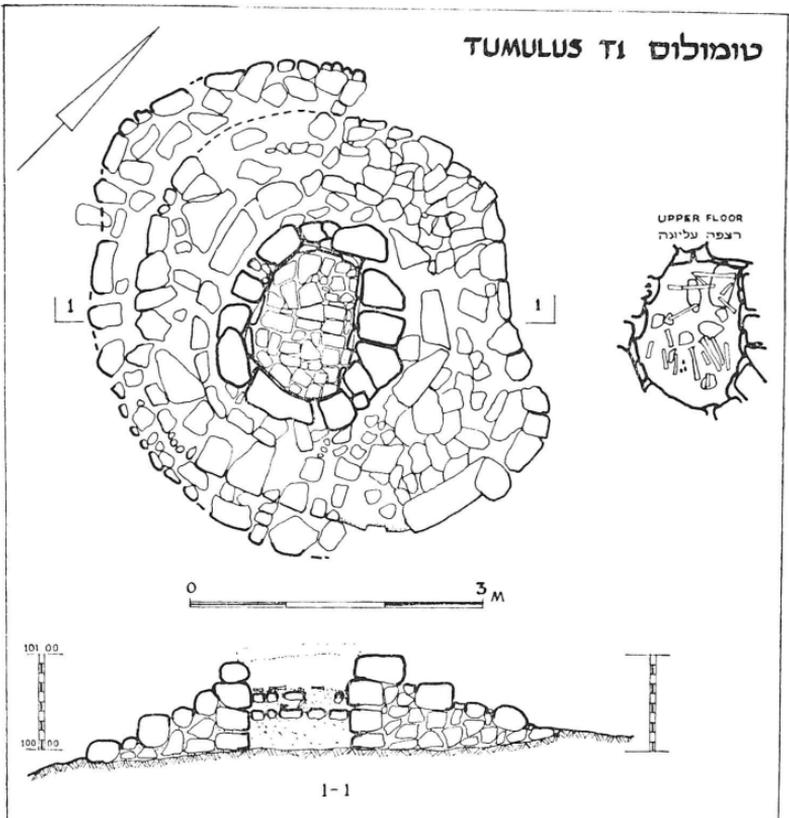
בשטח א' נמצאה קבוצה של שמונה־עשר מטילי־נחושת בעלי צורה מיוחדת במינה. הנחושת כמעט טהורה; אחוז העופרת בה נמוך ביותר. דומה, כאילו זה עתה יצאו המטילים מן היציקה, וטרם הוחל בעיבודם (לוח טו, 4—5). על רצפות המבנים נתגלו כלי־חרס רבים האפייניים לתקופה, אך מלבד הכלי שנמצא בכבשן, לא נחשף אף כלי תמים אחד. בקרבת המוקדים נתגלו פערורים מפויחים לרוב. צלמיות החיות, שהן הראשונות בסוגן שנמצאו מתקופה זו, עוצבו בצורה דומה: כל זוג־רגליים מהווה גליל אחד. הצלמית האחת עשויה טין, ואילו האחרת — אבן. כן נמצאו במבנים השונים, ובעיקר באיזור־המלאכה של שטח ג', מכתשי־אבן, אבני־ריחיים ומקבות־אבן.

ח פ י ר ת ה ט ו מ ו ל י

ניתן להבחין בשני סוגים של טומולי. השונים זה מזה במראם החיצוני, אך דומים זה לזה בצורת הקבורה בהם: הטיפוס הראשון, הכולל כ־90% מן

החפירות בהר ירוחם

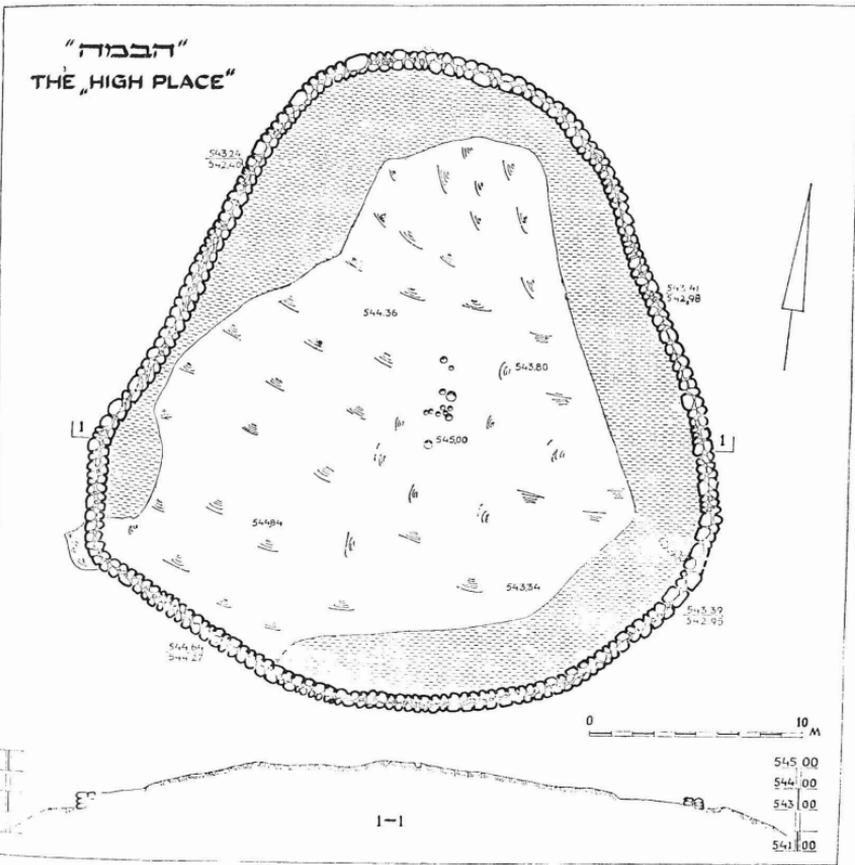
הטומולי שעל השלוחה, לא נתגלה בתחום היישוב המרכזי. זהו מעגל בעל קוטר של 6–7 מ', העשוי אבנים גדולות ניצבות. במרכז המעגל — קבר מלבני, העשוי אבנים גדולות, שהונחו על הסלע. רצפת־הסלע שבין הקבר למעגל האבנים יושרה באבנים שטוחות ומלאה באבני־מילוי ובעפר, עד לגובה של כ־80 ס"מ. הטיפוס השני הוא הטיפוס היחיד בתחום היישוב המרכזי ובסביבתו הקרובה, ואילו בשלוחת הטומולי הוא נדיר. קטרו של טיפוס זה 4–5 מ'. מרכזו, שבו נמצא הקבר, מתנשא עד לגובה של מטר אחד, בקירוב. צורת בנייתו של הקבר כמו זו של הטיפוס הראשון. לשני הטיפוסים אפיינית העובדה, ששרידי השלד הונחו על רצפת־אבן עליונה, בעוד שכלי־המנחה הושמו על רצפה תחתונה (ציור 2; לוחות יד, 2; טה, 3).

ציור 2

שרידי החקלאות הקדומה

סקר, שנערך בנחל רביבים הסמוך ובאיזור המישורי שבין האתר שלנו ובין כפר-ירוחם, הראה, שבשטחים רבים הותקנו טראסות, שהן אפייניות לחקלאות הקדומה בנגב. החרסים שנלקטו היו נבטיים. רומיים, ובייחוד ביזאנטיים. רק במקום אחד, בגדה המישורית המשתרעת במקום שבו נחל רביבים מרוחק מעט מן ההר, נמצאו, מלבד החרסים הרגילים, גם חרסים מתקופת-הברונזה התיכונה א'. מעניין לציין, שדווקא בשטח זה נמצאו העקבות היחידים של חקלאות בדווית — עקבות חריש ומשטח-דישה. הנחל, העולה כאן על גדותיו בימי השטפונות, וכן הגבים הרבים שבקרבת מקום

ציור 3

החפירות בהר ירוחם

אפשרו, כנראה, לנוודים הקדומים, כמוהם כנוודים בני ימינו החונים בסביבה, לנצל משטח זה לעיבוד חקלאי בשיטות פרימיטיביות.

בין השאר חקרנו "חווה", הכוללת ואדי קטן עם טראסות, מכלאה וכמה מבנים, שבהם נערכו חפירות־בדיקה. הממצא כולו הוא מסוף התקופה הבי־זאנטית. לחווה זו, השוכנת בלב האתר כאי בודד, שייך, כנראה, גם קבר שנחשף על־ידינו. בקבר זה, הנמצא מעל לשרידי מבנה מתקופת־הברונזה התיכונה א', נתגלו סיכת־ברונזה, חרוזי־זכוכית וכלי־חרס.

המבנים הפזורים

לא היה סיפק בידנו לערוך חפירה של ממש באף אחד מן המבנים הרבים הפזורים באתר, ואף לא באוכף ה"במה", אולם ערכנו תכניות של כל הנראה על פני השטח. ואלה המבנים שניתן להבחין בהם: מכלאות, שהכניסה אליהן מוגנת על־ידי שני מבנים עגולים קטנים בשני צדדיה — מעין מגדלים; מבני־מגורים, שיש להם בדרך־כלל חצר; ומבנה מלבני בראש אחד הרכסים, שממנו נמשך קיר ישר, לאורך כ־40 מ', אל מבנה גדול עגול שלמרגלותיו.

סיכום

לאור חפירות היישוב המרכזי ניתן לקבוע, שבהר ירוחם שכנו שני יישובים, שניהם מתקופת־הברונזה התיכונה א'. לשכבה II, שהיא מימי ההתיישבות הראשונה, הצופה, שייכים גדר־האבנים שתחמה את היישוב המרכזי ומרבית המבנים הנסמכים אליה. בנייניה מרובעים ובנויים אבנים בגודל בינוני, ולאורך קירותיהם אצטבאות. עמודים עגולים תמכו את התקרה, שהיתה ודאי עשויה חומר קל ביותר, כגון: עורות, מחצלאות וכו'. תושבי המקום ריכזו את המלאכה ואת התעשייה שלהם בירכתי היישוב, מקום שם טחנו את הקמח — כפי שמעידים עשרות כלי הכתישה והטחינה שנמצאו שם — ויצרו את כלי־החרס ואת הצלמיות. יישוב זה ודאי גם הקים את ה"במה" הסמוכה ואת רוב הבתים והמכלאות, ומסתבר אף את טיפוס הטומולי הנפוץ יותר (טיפוס א'). לשכבה I שייכים החדרים העגולים שנתגלו בשטח א' ושתי המכלאות שנבנו מעל ל"איזור־המלאכה". על־סמך העובדה, כי נתחום היישוב המרכזי נמצאו רק טומולי מטיפוס ב' וכי טומולי אלה נבנו לעתים על שרידי שכבה II — ניתן לקבוע, שהם שייכים לשכבה I. שכבה זו דומה אפוא ליישובים הקטנים שהיו כה נפוצים בנגב בתקופה זו, ואינה

אלא יישוב של משפחה או של בית־אב, שכלל מבנה־מגורים עם כמה חדרים עגולים, ולידו מכלאות למקנה וקברי־טומולי.

רוב הממצאים בהר ירוחם הם יחידים במינם, והסיבה לכך פשוטה: עד כה לא נחפר אף יישוב אחד מתקופת־הברונזה התיכונה א', ומלבד השרידים הדלים שנמצאו ביריחו, בלכיש ובתל בית־מירסים, נתגלו כל ממצאי התקופה הזאת בקברים בלבד. מטילי־הנחושת — שנוצקו, כנראה, במקום ושימשו אולי אמצעי־תשלום — וכן כבשן כלי־החרס והצלמיות מעידים, שהמתיישבים הביאו עמם תרבות גבוהה של מלאכה. הקיראמיקה היא ברובה מן הטיפוס הידוע מן הממצאים בדרומה של ארץ־ישראל, ורבות בה המקבילות לכלי־החרס שנמצאו שם, ובייחוד בלכיש. מעניינים במיוחד החרסים המחופים אדום והממורקים, דבר המעיד אולי על קשר כלשהו עם יישובי עבר־הירדן המזרחי. אין ספק, שסירי־הבישול של תושבי הר ירוחם היה הפעור, שכן ליד כל מוקד נמצאו שברי־פעוררים מפויחים.

כלכלתם של תושבי הר ירוחם היתה מבוססת על מרעה וציד, כפי שמעידות המכלאות הרבות וכפי שמכתיבים תנאי האיזור. שיטת העיבוד החקלאי בטרנסט עדיין לא היתה ידועה להם, והם עסקו בחקלאות עונתית פרימיטיבית בעמקי הנחלים — ודאי בגידול דגניים, כעדות הממצא שנחל רביבים ושפע כלי הכתישה והטחינה שנמצאו ביישוב המרכזי.

תושבי הר ירוחם עבדו את אלוהיהם במזבחות־סלע עם ספוללים, שהוקמו בראשי הרכסים. ה"במה" ודאי שימשה את תושבי האיזור כולה, והעובדה שהקיפה אותה חומה מעידה אולי, שהיתה חלוקה לכוהנים ולשאינם זכאים לשמש בקודש. תשומת־לב רבה הוקדשה למתים, וכל אחד זכה לקבר משלו. צורת־הקבורה — הנחת המת בפסגת הטומולוס כמעט — מצביעה אולי על אמונה בהישארות־הנפש.

בעיית מוצאם של המתיישבים מימי תקופת־הברונזה התיכונה א' בנגב, מהותם האתנית ומידת ההקבלה בין הממצא בהר ירוחם לבין זה באתרים אחרים מתקופה זו, הן בנגב והן מצפון לו, היא נושא למחקר נוסף, שאפשר לערוך אותו בעזרת המוסדות וברוח־ההתנדבות שהביאה להצלחת שלבו הראשון של המחקר — החפירות בהר ירוחם. דיווח־שבון מלא על החפירות יפורסם עם סיום עבודות הסקר והחפירה הנוספות ולאחר גמר עיבוד החומר.